मनो॰प्र॰
४

व्यवहिते।

221

न्निति सपूर्वस्य तानामनुकरणम् जिः प्रत्ययोनैवं तत्र्पपरः दिगिकस्याकारणं क्विपः अविद्यमानत्युक्ते व्यवहितेतत्सति प्राप्ने अव्यवहिते
एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्ने पूर्वस्यैवेति वा नियम्यते अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम् परस्यापीति तस्मादित्युत्तरस्यादे
रितितु नसत्रितम् आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमेवेत्यनुपदमेव वक्ष्यते अने
काल्शित्सर्वस्य इति सूत्रेण दाक्षरणमिदम् इवर इतः अनुक्तिसिद्धतानयथासोपिपरत्वात्तु पाठतत्त्वतन्त्र सर्वादेशतापत्तेः प्राकृ पित्वस्यैवाभावात्त
ङ। तदाहितेन लोविधानुपदेशादेने कालत्वेन सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः इत्यादावपि आदिशब्देन तोभिसइति गृह्यते परत्वादिति अतए
व आदेःपरस्येति प्रत्यक्रियतइसुत्तम् उत्तरस्येत्यंशास्तु औप्रैसोरपि प्रवर्त्तत एव यत्तु प्रावा आदेरितिमन्नवि एवत्तापञ्चमीनिर्देशेन
सूक्तेतत्संवद्यमितिस्पष्टमेव परनिरोपेति परान्निसंयथा तुदतिकरणद्वि परमपिलघूपधगुणं बाधित्वा प्राप्नुमो तथा रधौणिवृरंधय
ति।एवमपि उपधावृद्धिं बाधित्वा रधिजभोरचीति नुम् नवमोपि शब्दान्तरप्राप्त्या नित्य इति वाच्यम् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण कैचि
न्नित्यत्वाभ्युपगमात् अन्तरङ्गं यथा उभजे देव सनुब्वाः इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा
विभक्तिनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वात् नित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणीनीडस्यापि नित्यमपि इगन्तलक्षणं नुमं बाधित्वान्तरङ्गो नपुंसकह्रस्वः
अन्यथा नजन्तत्वात्स्यात् अपवादोपि यथन्यत्र चरितार्थस्तर्हि तरङ्गेण गुणेन वा ध्यते तथा अपने इद्धग्रामे इति सर्वेद्रत्यम्
अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते सचपवादीप्यण् गुणयोरपवादः सत्यापि समानाश्रये चरितार्थः तथाच वार्त्तिकम् इणादि
श्वी नामगुणः सवर्णदीर्घत्वं इति अन्निश्चमिति तेनपचावेदमिस्यादौ गुणत एकस्येत्वेन अकृतव्यूहा इति सिद्धे यद्यपि कृतमपि
कार्य्यनिवर्त्तयंतीति परिभाषान्तरं च पचादीतिफलं तथापि अकृते सैव लघु प्रतातानाद्ध्यंकस्य दूरादस्माद् शनवरमिति न्याया
दितिभावः नकुर्वन्तीति यथा निषेदुषीमित्यत्र कृतमपि संप्रसारणमन्तरङ्गत्वात्प्राप्नुमपि मों विना संप्रसारणेन नवत्वादित्वं नदधतीत्यत्रोन्यन
कुर्वन्तीत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणम् इकोयणचि प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्येति स्कन्धलक्षणं दीर्घाज्जसिचेति ज्ञाप

४ रामः

ह् क्रियावाचिन इति क्रियावाचिनः किम् याः पश्यसी त्यादौ या तु त्वं मा भूत् स त्विति तस्मिन् स्मातो धातो विति स्यात् ओदप किम्
हि रुकूपश्य कू इत्यादौ य यानां षिग्रे इति मा वायौ इति तस्य च धातुत्वं मा भूत् भ्वादीनामुदित्करणेन भ्वादीनां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुंपादीनां
बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः चादयः असत्वे अपीः किम् पशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इत्युक्तं स्यादेव। लोधं नयंति प
शुमन्यमानाः पशु इति समस्यार्थे उपसर्गाः निस दुस् सांतौ इति क रूप जाविति निर्देशात् प्रयोगवाहानामविशेषेण इति प्रक्रिया
निष्कृतमित्युदाहृत्य स्फुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्यकारोक्तोप्य उपसर्गस्यायतावविति सूत्रे वामनोप्येवं निरंकु
शः सुदुरोरधिकरणे इति निर्देशात् रेफांतावपीति तत्रैवमन्येरुक्तः इति मंज्ञापकयोगम् इको गुणवृद्धी गुणवृद्धिप्रशाकाभ्यामि
३ ति एङ्पूर्वसत्राभ्यां गुणवृद्धि पदे अनुवर्त्तेन वृद्धिरिति वेगुणवृद्धी ति योजनपाल्यते तेनेह न द्विश्रौत् द्यौः इत्यादीनामः
इमम् पयाः पुष्यंतमिति मंत्रे पश्चन्तस्यानुकरणा स्वरूपपरत्वया नपुंसकत्वात्तु गिति भावः। पदमिति एतच्च सं
भवति समानाधिकरणे पदगतस्यांगस्येत्यादिकमेव संवध्यते मिदेर्गुणः मजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्याभावात्\
सिदिम ज्योरवयव स्येक इति संबध्यते यत्तु इकः एव स्थाने का इति प्राचां व्याख्यानं यच्च तट्टीकाकृतोक्तम् अनियमप्रसंगे नियमार्थ स्वा १
मित्यादि तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् तद्धि षपदं दूषयित्वा पदेपास्यसि पदस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः तच्चेष्षपदेपि
दूषणे ह्नासम्तु शब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोस्माभिः अचां मध्य इति यत्तु प्राचोक्तं अंत्यादचः पर इति तन्न शेमुवादेनात्यादावंत्या
चोसंभवात् तस्यैवांतावयव इति तेन नत्र पूर्णो त्यादावंगस्यनोत्त्वेन दीर्घः सिद्धः परादित्वेन सनसिद्धत्वं अभक्तत्वे तु वह त्ति
त्तिः२ ह इत्यत्र वहस्मे इति स्वधीश्चकर्षिवदिति मुनिमानुस्वारो नमपात् अपदान्तत्वात् यत्तु अभक्तत्वे प्रणीते दीर्घो न स्यादिति तत्तु
दीर्घग्रहणस्यादितुमर्थमित्यंग संज्ञा स्यवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् स्थानेयोगेति स्थानेन योगात् अस्मात् इति विग्रहः निपातनादित्व
अनेकविधमिति स्थानार्थ प्रमाणकृतमित्यर्थः क्लीबे इति तेनचेतनौ तादृशस्य तथ्यवानकारो नेति भावः तस्मि

प्रयोगोपाधित्वात्। धात्वर्थस्तु वशीकरणे। एधोदकस्येति एधाश्च उदकं च एषां समाहारः। पद्मान्यंसि च दकं चेति विग्रहः। उदकस्य धीयोदकश्च
ष्टाप्यक्ति स्यात् बहुलाम्बुध्यः। आपस्तोयं घनं रसः पयः पुष्करं मेघपुष्पं कं पानीयं सलिलं तु दकं वारि वाः शंवरं च। अर्णः पाथः कुशं जलं वनं नीरं म
ओं बुनी रक्षो रूपं प्राहुर्भुवनं मधु सं जीवनं पदकं चेति। अभिमवेवेति ये तु अभिमवे इत्यमीति पठन्ति तेषामपि इत्यमीति प्राचो वाद इति हरद
त्तः। माणकमुपनयते इति विनिन्युरेनं गुरवो गुरुकृष्टिपमि सत्रं तु आचार्यकरणस्य विवक्षितत्वान्न तङ्। उपगतनौदिति भाष्ये तु उपगतत्वमिति
प्रचुरः पाठस्तत्रो स्मृतेन तङ्। प्रोपाभ्यां उपक्रमत इति उपपराभ्यामिति तु नेह प्रवर्तते तत्र सामर्थ्याभावात्। अप्राप्तविभाषेति न च कृत्स्ना
दिसूत्रे सोपसर्गे चरितार्थमिदं न भवत विनापि क्तिपत्ति वाच्यं उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात्। अनुवदते कठः कलापस्येति अनुः सादृश्ये पते
न कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी समकर्तृकी संपूर्वाच्चरते तृतीयान्तेन युक्तादित्यर्थः। दाणः भाष्येति दं सूत्रप्रत्याख्यानं। न
पाहि येषा स्याङ्गेन पूर्वके भोगे सहमुंजानः तथा दत्ते स्वयं भुंक्ते स्वयं च तस्मै ददाति तत्रापि प्रयोग इष्यते तत्र च सहयुक्ते तृतीया कर्मव्य
तिहारे तङ् दानपूर्वके भोगे दाणधातुर्वाच्य इति एतेन कर्मव्यतिहारो दाणश्चेदु व्यतिशान्वप्रयोग आवश्यक इति भ्रान्ताः प्रत्युक्ताः
समश्रतियपीति दास्यां संप्रयच्छते इत्युदाहृत्य विहव्यवहारे तु ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीति प्रत्युदाहरन् अपाष्यकार इत्यभ्यासान्ते प्रमाणं स्वी
वृत्तिकारः इति। यत्तु कृतेत्युक्तं पाणिग्रहणं व्यवस्थितेनेह न पट्टुरभार्यामुपयच्छति दासीत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थ इति तद्भाष्यवित्तरस्वीकारमा
त्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वादिति भावः। तथा च भट्टिः प्रांयुक्तः उपायंस्त महास्त्राणीति समः सनोगम्यर्छिभ्यामिसतो विहितपाठः सर्व
कर्मकादपि विधानार्थ इत्यनयत्नुदाहरति संशृणुते शास्त्राणीति भुजो भक्षण इति वक्तव्ये नवन इति वचनमर्थान्तरे सिपि विधानार्थं तेङ्यमिति च
जयन्नुदाहरति सवुभुजे पृथिवीपाल इति भुजोऽकेति उपभोग इत्युपलक्षणं आत्मसात्करणस्यापि इह च कन्यादेरेव ग्रहणं अवनप्रतिये
धारः संयोगो विप्रयोगो कर्मसुपक्रम्याविश्रावसम्ति ह तवहत्वामियुक्तोत्कानुभवत्वेन च संसगेव हि प्रयोगस्यापि विशेषावधारणेणापयत्वा
त्। तेन भुजको टिल्प इत्यस्य रुदादेः परस्मैपदमेव। विभुजति पाणिं रणरणो इत्यस्यादित्वं तेन एणाप्यन्वात्। तेन भुजको टिल्प इत्यस्य रुदा

पिकर्मणोनभिधानात् द्वितीयास्यात् इत्यत्रैवमेवम् एकैव(वा) शक्तिः संज्ञा द्वयोपयोगिनी तथाच उभयत्राप्यभिधानमेवन
त्वेनभिहितत्वम् सहयुक्ते पुत्रेणेति पितुस्तत्क्रियासंबंधः शाब्दः पुत्रस्यतु आर्थः इतितस्याप्राधान्यं अप्रधानग्रहणंशाब्द
मकर्तृ नचैवंपितुरपितृतीयापत्तिः तत्रप्रातिपदिकार्थमात्रे अतत्कं तात्पर्यमोपपत्तेः पितुरागमननिमित्तादौकारकविभक्तेः
प्रबलत्वाच्च येनांगविकारः अंगशब्दः अंगशब्दाघजन्तसमाहारे अंगिनइति येनेति सर्वनाम्नाप्रकृत्यर्थभूतोवयवएवगृह्यते सन्नि
धानात् सत्यार्थाद्विकृतएव नद्यविकृते नावयवेनशरीरस्यविकारसंभवतिसदेत्तदाह येनाङ्गं नविकृतेनेति संजानीतइति
संप्रतिस्यामनाध्याने इतितङ् कृधागेपरत्वात्सष्ठीपितुः संज्ञाता यत्तु हरदत्तेनोक्तम् आध्यानेपरत्वादर्शीगर्थेतिषष्ठी मा
तुः संजानातीति तन्न तत्रशेषाधिकारात् दृष्टात्पीति उक्तंच कृष्णादिविषयोहेतुः कारकन्नियतक्रियमिति अताप्रिते
तुव्यापारे निमित्तेहेत्विष्यतेइतिच फलमपीति एतच्चप्रत्ययसंज्ञेकेयटेस्पष्टम् एवंचतादर्थ्येचतुर्थीसेहयंतृतीया इति
विकल्प्यते अध्ययनायवसति अयंतुविशेषः अ[illegible] ध्ययनस्यफलेनसहभेदः संसर्गः उपकारकत्वेनसहतुनिरूप
कतेति गम्यमानेति नतुप्रयमाणेवेत्याग्रहइतिभावः साधनेति साध्यमित्यत्रप्रकृतिभागस्यार्थप्रतीतिभावः माचापत्ता
येतिगणान्यनेचीदित्यत्रतुपसद्यपितिशेषः अशिष्टेति एतच्च दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेनज्ञाप्यते इतितृतीयाअन्वर्थ
संज्ञावलेनाह दानस्येति तेनअजान्नयतिग्रामे हंसनिदधातिवद्धे इत्यादे नातिप्रसंगइति भावः दानेञापुनग्रहणायस्व
त्वनिवृत्तिपूर्वकंपरस्वत्वापादानं अतएवरजकस्यदद्दातीतितुशेषत्वविवक्षायांवोध्यम् नचैवजान्नयतिग्राममित्यत्राति
प्रसंगः यमभिप्रैतीसुत्रस्याहियमितितिर्दिष्टस्यशेषित्वंकर्मणाश्रशेषत्वेनभ्यते ग्रामस्यचानांप्रतिशेषित्वंनास्ति दातीय
इति वाहुलकात्संप्रदानेअनीयर् रुच्यर्थानांप्रीयमाणः प्रीञ्तर्पणे अस्मात्कर्मणिलट् हरयेरोचतेइति हरिंप्रीण राम
यमंददानीतिस्यादेनभवति तत्राहि तदातिभीरुः एतच्चवटचितंभाष्यमत्ते तुनान्वर्थतापामाग्रहः एवंडिकोपाध्यायस्त
स्मैचपेटांददातीप्रयोगात् रजकस्यददातीति

मावबस्तासः तथाचरामनिष्ठोयोमायारत्न हिबयीभूतवाण व्यापारस्या अप्राण वियोगाश्रयोवालीति
वाक्यार्थः। यत्तु वाजपेयाधिकरणे मीमांसकैः कर्तृकार्थैः पाकइति अपिस्यादिति तदिष्टापत्तिग्रस्तं। कर्तृक
रणे कृतावहुलं कर्तृ कर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणि कृत्स्य स्वार्थे न कारकत्वं विना उल्लिसंभवस्येवाभा
वादिति सुधीभिराकलनीयम्। अनभिहिते किम्। हरिः करोति जीवनं त्वनेनजीवनम्। शाविकः शब्दद
र्दुरं करोतीति ठक् कृते तविष्यं येन कृत तद्विश्वः विश्वकर्मेककस्य आप इत्यर्थः। अव्ययमर्थवद् बहुव्रीहौ ब्युत्पत्त्यन्तर
स्वीकारात् यथा चैत्रस्तथावद्यते प्रकृत्यादिभ्य इति आकृतिगणोयं तेन नाम्ना सुतीक्ष्णा अपरितेन दान्त
इत्यादि बोध्याम् द्वयोर्द्रोणयोः समासः द्विद्रोणं पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयसंबंधि धान्यमि
त्यर्थः वा इति करणप्रकानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्यानन्तरस्यापग्रहणाय कर्ष
णे नवा संज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थ अकारः तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देवइत्यत्र कर्मण
करणे तृतीयापन्ते सुबयं सिध्यति मनसस्संज्ञायामिति अलुक् किंत्व अक्षैर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सक
र्मकत्वाद् णिच् कर्तुर्णौ कर्मत्वे न अण्यावकर्मकादिति परस्मैपदं चैतत्तिसिद्धान्तः। यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञावास्यादि
ति तदुपाख्यानं तदाकारविरोधाद् उपेक्षं स्यादेतत् करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः करणे ल्युट्
कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यंते अक्षाः कर्मणि लट् अक्षैर्दीव्यतीत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसंगे परत्वात्तृतीयैव स्यात्
ननु द्वितीयेति चेत् अत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीये द्वितीये इत्यत्रापवादस्याप्यस्यानंतरस्याः [illegible] तस्याः अभिधाने
न वकाशात्वात् द्वितीयेति ननु दीव्यंते हा इत्यत्र कर्तृत्वाभिहिते पि करणस्याभिधानात् तृतीया स्यात् तथादेवनाइत्यत्र तु
टाकरणत्वस्या

चेति विग्रहः उकारेणकृतो विशेषणात्तदन्तविधिमित्याह करिदिह तुरंतं करिष्णुर्वैति प्रोक्षमद्धीत्विति एतेनइक्ष्वाकूणां दुरापेर्थे त्वदर्थं ना
किं मितुयः अपिगाधिपस्य दुर्वचवचनं तद्धि दधीतविस्मयमित्यादिव्याख्यातम् यथा इक्ष्वाकूणां दुरापइति तथाचागाधिपस्याविर्भावपमि
त्यन्वयः न तु वागाधिपस्य दुर्वचनमिति तुल्यार्थैः कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससा इति कालिदासः स्फुटोपमं भूतिसितेन
शम्भुनेति माघश्च उक्तं सहयुक्ते प्रधाने इति तृतीया स्ववालभारस्य तदुत्तमांगजैः समं चमर्येव तुल्याभिलाषिणः इत्यत्रप
षा उक्तं हि विनापि तद्योगं तृतीयेति व्याख्यानादिति अत्र अर्थशब्दोपि पदं निमित्तम् तथाच वृद्ध एवायम् न तु अर्थप्राधान्ये वहुव्री
रिति भावः इति वस्ती आधार इत्युक्ति एतत्सूत्रं संहितायां नित्यमत्रे भाष्यस्य क्रमम् चतसृत्यपि प्रातिपदिकार्थमात्र इति भावः किंच दू
रान्तिकेति अत्र स्याद्गप्यनुवर्त्तनादधिकरणे चेत्तावोध्याः कस्येति इतुइन्तेतः शोविषयोगे तत्र नियमस्य कान्तस्य तर्पः हेतु
तृतीयेति तादर्थ्ये चतुर्थी तत्प्रयोग्यम् सीमेत्यादि एतच्च दुर्गघाटप्रबोधे कुलचन्द्रेण तेन मेदिनीकारेणापि सीमा घाटस्थिति
रेखयोः कोशेषु व्याख्याति अथ पुष्कलकोगंधमृगः जन्तपणकीलयोरिति च हरदत्तादयस्तु पुष्कलकः शंकुः सीमा सीमन्नपहौना
र्थं हन्तो निहतः निखातइत्याहुः यस्य च निवृत्तिकालाक्रिया अनिर्दिष्टकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्
तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोः वोधकादियं सप्तमी तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्तर्युदाहरणम् कर्मण्याह गोष्विति
इत्यत्र अधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणे भक्तयोरध्यापनदोहनक्रिययोर्विश्रान्तमिति
भेदएवेति न तु शाकान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्तेति भावः साधुरा इति नयत्र गर्बाकान्तो साद विधमानो विशेषणा
वः किन्तु प्राक्शेषासपायधर्मयोर्विरोधस्तत्रनिपुणो राजइति साधु शब्दप्रयोगे तु अर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव साध्वसाधु
प्रयोगेष्विति वार्त्तिकात् प्रसित इति तत्परे प्रसिताः स्मः काचित्समरः मूलेनेति नक्षत्रेणयुक्तः कालः इत्यणे लवविशेष इतिनु
पुष्पायणेनेति इश्वरशब्दो भावसाधनः यस्य स्वामिनइश्वरस्त्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम् पश्येत्ति स्वनिर्दिश्यते पक्ष्यां स्व

सर्वनाम्न इति षष्ठी तदाह

सर्वनाम्नः प्रयोग इति पंचम्या तु ऽशब्दात्परं षष्ठी तृतीयेन स्यातामिति भावः निमित्तपर्याये इति पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमित्यादिना प्राचा तु किन्निमित्तमित्युदाहृतम् तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम् सामान्ये नपुंसकत्वं समासे वा आश्रित्य कथंचिद्व्याख्येयम् असर्वनाम्न इति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथापि भाष्यकृता हेतौ विसूत्रपठितं तेनासर्वनाम्नः प्रयोगेऽपि प्रवर्त्तते किन्तु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः बहूनां समवाये इति षष्ठीसमासः पञ्चम्या इति कथं तर्हि ततः पश्चादिति ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात् पश्चाद्योगे पंचम्यपि प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् एनपू कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहाद् उत्तरेणाऽस्मदीयमिति उत्तरेणेति तृतीयान्तम् तेनैनसामानाधिकरण्यं बोध्यम् दूरान्तिकार्थैः अस्मतस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् तेन विप्रकृष्टापि पंचमी समुच्चीयते न्यासात् ननु षष्ठी द्वितीया तृतीया तदेतदाह पंचमी चेति दिवस्तदर्थस्य तच्छब्देनद्यव हृपग्णो परामृश्यते तेन च घृतेकपत्वं वहास्येचतुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतो ऽयमिति प्रायेणाह घृतेति कर्मणीति इह शेषत्वात्तिनसंबध्यते ऽत्तरस्मत् दृपारं भोष्टित भावः अत एवेह क्रियमाणं तिङ्न्तमुदाहरति शतस्य दीव्यतीति प्रेष्यब्रुवोः शब्दस्ते दैवादिका स्यग त्वर्थस्य लोट् इमध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति तत्साहचर्याद् ब्रु विरपितयामतएकग् घृते अत एवेहैवाग्रहणं न संबध्यते तेतिङ्न्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीति गुणेति तदुक्तम् प्रधानेनियताषष्ठी गुणे तु भवत्यनेवादिति कृतपूर्वीति पर्वकृतमनेनेति विग्रहे पूर्वं कृतवानित्यर्थः अविवक्षितकर्मत्वादाभी

५ वेत्तः सुप्सुपेति समासे परवीदिति सर्वी चेति कर्त्तेरि इनिः तद्धितो ऽत्र प्राद्वत्तेनेत्यनुवृत्तेः अथ कथं धर्मस्याप्यनुक्तमानि तिभर्तुः अन्याहुः अनित्यमिदम् तदर्हमिति निर्देशात् स्रोप्रस्थपयोरिति कथं तर्हि सुप्तस्तिप्योरिति स्त्रवेसुप्रीयते वा धाने तिवृत्तिः कत्त्वचिवत्तायां तृतीये सिन्धुक्षि ए नलोकाव्ययनिष्ठा उक्त ऊकः सुकौ लश्च केचौ

तिस्कत्वात्तदनेने रू धेयै रितिपाठस्तु लेखकप्रमादः

रूपयानिति तद्विवक्षायामनुत्पन्नः पीत इत्यादिप्रयुज्यते तत्रेदमपि न्याय्यं सिद्धमिति भावः। स्वतामिति एवं च नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां।
स्त न च प्रथमयाबाधः तस्याः प्राधान्येन विहितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विशेषविवक्षायां चेति स्वपूर्वाणां कर्तृयोगषष्ठीति चेति तत्र प्राचां
ग्रन्थे पञ्चममनं नापूर्वं वचनमिति भावः सर्पिषः इति ज्ञोऽविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां कर्मणि शेषे कृञः प्रतियत्ने
रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां व्यवहृपणोः समर्थयोः
२।३।८ कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यासु षष्ठी निरुक्ता स्याता तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् तथाहि तत्र प्रो
षष्ठ्यनुवर्तते शेषत्वविवक्षिते करणादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः इह षष्ठ्येव न तु तत्र लुक् तथा च
लुकः प्रयोजकोऽभ्रतः समासः एवनेति तथा च वार्त्तिकम् प्रतिपदविधानेत्यादि हरिरप्याह॥ च
प्रति॰) कारके व्यपदिष्टे च श्रुतमाणे क्रियेपुनः प्रोक्तोपपदिपदं षष्ठीसमासस्य निवृत्तये इति तेन शेषत्व
विवक्षायां सर्पिषो ज्ञानम् मातुः स्मरणमित्यादौ न्यसमस्तान्येव धां साधूनि हरस्मरणमित्यादि
नि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्यासमासे बोध्यानि तत्र कारकपूर्वकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रः शेषषष्ठ्यासमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात् तच्चानिष्टं तथा च स्वरार्थं प्रथमषष्ठ्यन्तेति परमनिष्कर्षः किं
च मातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात् आह च तिङ्कायां
कर्मविषया षष्ठी च प्रतिसिध्यन्ते शेषलक्षणया षष्ठ्यासमासस्तत्र नेष्यते एवं स्थिते त्यादिग्रहणं प्रयोजनं प्रकरणे ह्रे
उदाहरणे प्रत्युदाहरणे च यथा तिङ् तद्घटिते तत्सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तादयः सर्वे नामुष्णत्तीवाच्य इत्यस

दानं अकर्त्तरि पंचमीस्यादिति तृतीयापवादोयं ग्रहेनेति ग्रहमित्युत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणं। तत्प्रयोजको हेतुश्चे
ति चकाराण्णकर्तृसंज्ञं च। योगविभागादिति एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं स्त्रियां चेति बाहुलकं प्रकृते
त्तानुवृत्तेरितिवा स्त्रीकनिर्देशोपीहज्ञापकः। घञ् विनाप्यनुवृत्त्यर्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पंचमीति
तत्र मंडूकप्लुत्या पंचमी द्वितीया तु मन्तिकहिते चेव दूरं दूरात् दूरेणेति ह्रस्वसूत्रेप्युदाहृतं। किं च दूरान्तिकार्थेभ्य इति
मत्रस्योक्तत्वात्पुनरनुवर्तनादधिकरणे चेभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम्। तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्रमिति आवस
पस्य दूरे इत्यर्थः। असत्त्वेति सत्त्ववचनत्वं च तद्विशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं बुद
घ्यते तदाह दूरः पंथा इति एतेन करणे चास्तोकेति सूत्रे करणे किं। क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् स्तोकं पचति। क्रियान
द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः। यत्तु मनन्यथ क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावात् किं सत्त्वमित्युचु कादेवचिंस्य धातुवाच्या
याः क्रियायाः असत्त्वरूपस्याकर्मप्रसिद्धत्वात् न च विशेषणत्वे तदनुपपत्तिः कृदभिहितभाववाद्रिंगसंख्यायोगि तस्मात्तेन तदु
पपत्तेः यद्यपि कृत्स्थायिकः भाष्यान्तडित्यादौ भावे संख्यान्वयः स्वीकृतः पचति भवती त्यादौ कर्तृकर्मत्वान्न यत्र तथापि
लिंगस्य कारकान्तं संख्याभावो लिंगाद्युक्तरेव क्रियान्वयन्ते लिंगं क्रियानाधास्कारकेः असत्त्वरूपत्वात्तस्मार्हस्पसेवावधा
र्यतां इति पंचमी राज्ञः पुरुष इति प्रसंस्कार्थे स्वप्रकृत्यर्थे प्रतिधान्याप्रधानादेव षष्ठी न द्वयमपुरुषे विशेषणं प्रधानान्तु
नषष्ठी। उक्तन्यायविरोधात्शेषत्वाभावाच्च पुरुष शब्दोहि यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा। यत्तु नैवं
तत्पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव यत्तु अप्रधानं शेष इति तन्न प्रातिपदिकार्थमात्रप्रयुक्तोयं [illegible] टडित्यादे विशेषणे षष्ठीप्रसंग।

रण्यगर्भः सर्वहेतुरेव न तत्पादानं किंतु ब्रह्म समवायित्वात् तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः । भुवः भवनं अत ए
ति संपदादित्वात् क्विप् । पूर्वसूत्रे समाम्नानिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते स्वरितत्वादित्याह भवकर्तुरिति प्रभवत्यस्मा
दिति प्रभवः । ल्यब्लोपे इति ल्यबन्तगम्यमानार्थत्वात् प्रयोग इत्यर्थः । यतश्चेति यदध्वपरित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्मा
णं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तत्तत् इत्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तात् निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ काः
कालादिति तद्युक्तादित्यनेनोच्यते पञ्चम्यर्थमिति नवरूप्रतरमन्यनीचैर्यारित्यमरो केचिन्नीचार्थकस्यैव ग्रहणमिति वा
च्यम् अस्मात्तेषामदोषे स्वादाविव पञ्चमी विभक्त इति अनेनैव सिद्धत्वात् यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव
प्रयुज्यते तद्यथा चैत्रः भूरचैत्रः कातर इति अतो लाघवमन्यार्थ इति तन्न दम् प्रतियोग्याकांक्षाया उभयत्र तुल्यत्वात्
उदाहृत कोशविरोधाच्च ऋतेयोगे इत्यादि कथं तर्हि पुरुषाराधनमृते इति प्रमादोयमित्येके अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र द
र्शिग्रहणं छन्दस्येव यावच्छातमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः प्रमादोयमित्येके अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र दर्शिग्र
हणं छन्दस्येव यावच्छातमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः युक्तं चैतत् ऋतेद्वितीया चेति चान्द्रसूत्रात् प्रभृत्ति
योगइति प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः । तथा च कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवरणे न केयटः प्राधुक्तं तत् अपपरिस्पर्थ इति वचनग्रह
णादिति वचनग्रहणसामर्थ्यादर्थमात्रं विवक्ष्यते तेन विनेति विशेषणं न शङ्क्यमिति भावः । यस्मादधिकेति प्राक् उच्यते तस्मि
न् तत् मर्यादावचनं । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र च आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः । परिहरेरिति । परेर्वर्जने वाव
चनमिति वार्त्तिकाद्वर्जनिर्देशवचनाभावः परिस्त्रेति अत्र पञ्चमी विधेया वर्जनार्थेन अपेन माक्षवर्षादिति भावः । प्रतिनिधिप्रतिदाने च
अस्मादेव निर्देशादाभ्यां योगे पञ्चमीत्याहुः मुख्यस्याभावे तत्सदृशं उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रति

यत्तन्न्यायोद्वावधिरेवेत्याह अवधिभूतमिति धावत इति इह क्रियाविशिष्टस्याश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियांप्रत्यवधित्वं न
विरुध्यते परस्परस्मात् मेषावपसरत इत्यत्र तु सत्या तु नागतिद्वयस्यापुपादानात् एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादान
त्वं न विरुध्यते उक्तं च अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वो
यस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेषयोः स्व
क्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगिति पर्वतात्पततो ऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदवधिकं देवदत्ता
दिनिष्ठं पतनमर्थः पंचम्यर्थेवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थो क्रियायां सच धर्मी न तु धर्ममात्रं विभक्त्य
र्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरतायानिर्विवादत्वात् उद्धृत्योदनास्थाल्या इत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूते स्थाली: जुगु
प्सेति भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्सर्वकनिवृत्ति लक्षकत्तामाश्रित्य सूत्रेणसिद्धिमाहुः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि भीत्रा क
र्थंतर्हि कस्यचिन्न्यत्ते दृश्याजातरोवस्य संयुग इति रामायणे अत्राहुः कस्य संयुग इति नैवं संयुगस्यैवापादनसंज्ञाप
त्तिः । परत्वाधिकरणसंज्ञया वाधात् अधिकरणत्वाविवक्षायां त्विष्टापत्तेः । अध्ययनादिति अध्ययनसंबंधिनी ग्लानिरि
त्यर्थः । जनिकर्तुः । जननं जनिः उत्पत्तिः इञ्जादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् जनिघसिभ्यामिण् इत्युणादिसूत्रेण इण् एव वा । जनिव
ध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः तृचा च षष्ठ्यास्तत्र योगोपि भवति । अंगादंगात्संभवसीति यथास्ते तद
हा । जायमानस्येति एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशो यमित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपप्रसंग इत्यसंगतिः समा
धानुपपत्तिं बोध्यावयं तामीमांसा वार्त्तिककाराः समाहिता इति भावः । इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम्
पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात् उपादानमात्रपरमिति भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्रह्मण इति बलादि

भावप्रत्ययांतेन षो षष्ठीसमासस्योक्तत्वेन २

कर्था तेनज्ञाताद्यर्थी स्यादवपि भवति भक्तिज्ञानायेति ज्ञानात्मनापरिणमते इत्यर्थः प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी
अभेदविवक्षायां तु पञ्चम्याः प्रथमैव भक्तिज्ञानं कल्पते इति यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्षते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृ
त्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते कृपी स्वर्थग्रहणमित्याशयेनाह संपद्यत इत्यादि प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः
तेन ज्ञापिते वर्षे वर्त्तमानाच्चतुर्थी स्यादर्थः वातायेति वातस्य ज्ञापिके इत्यर्थः हितेति समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः एवं सुखयो
गे ऽपि बोध्यम् तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रमर्थं क्रियार्थोपपदं क्रियावाच्यफलतीत्याशयेनाह क्रियेति क्रियाफलकक्रिया
वाचकप्रकृतिकमित्यर्थः तुमुन इति ण्वुलोप्युपलक्षणं फलेभ्यो याति तस्य फलान्याहारकइत्यपि विवरणे बाधकाभावात् कर्म
णीति तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः यत्तु प्राचा व्याख्यातम् अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् प्रयुज्यमानस्य माभूदिति
नियमार्थं सूत्रमिति तन्न अप्राप्तस्य नियमायोगात् न च तादर्थ्य इति प्राप्तिः नहि फलार्थं यानं क्रिया किन्त्वाहरणार्थी आहरण
न्तु फलकर्मकमिति सम्पदेतत् तुमुनो भावएव विधानात्तदर्थकस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्या
ह इति सूत्रेणेति न च तादर्थ्य इत्येव गतार्थतेत्याशंक्या भाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसं
गात् यत्तु प्राचोक्तं भाववचनादेव यथा स्यात् पाचकोव्रजतीति ण्वुलन्तान्माभूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति तन्न ण्वुलन्ते कर्तुः
प्राधान्यात् कृतासंप्रतिचतादर्थ्याभावात् गुरुणीत्तं न तत्पाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् ननु षष्ठ्यपीति कुतः षष्ठी वास्तु अलंशाद
सुपर्याप्तीत्यर्थककरणवाचकेताभित्याशंक्याह तस्मै प्रभवतीति न त्वां तृणमित्यादि न त्वां तृणमित्यादि ननु तृणादिवद्बुषम कूवाद
पिपदे च तुर्थ्याभावो भेदं अनादर इति हिंक र्मणो विशेषणं अनादरद्योतकं यत्कर्मेति तादृशं चात्र तृणमेव न तु युष्मदर्थः इति चतु
र्थी ध्रुवमिति ध्रुगतिस्थैर्ययोरिति पाठे इगुपधलक्षणः कः ध्रुवं स्थिरम् प्रकृते तथा रूपा न गत्यर्थता विवक्षितेति तज्जन्यविभागाश्र

ध्रुव गतिस्थैर्ययोः अस्मात् कुटादेः पचाद्यच्

कौ॰

यतीत्यर्थः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि अत्र पथो माभूत् श्लाघह्नुङ् ॥ श्लाघा स्तुति
ह्नु स्वापह्नुते श्लाघते कृष्णं बोधयतीत्यर्थ अन्ये त्वाहुः श्लाघया स्वात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति तत्रापि पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते चिन्त्ये हेतु
कारशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ह्नुते शेते शपत्त्रीभ्यः कृष्णं ह्नुवानात्मभावार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः शपक स्पर्धित्वकृत्ति
मिति वा तिष्ठते इति स्थित्या स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ् धारेरुत्तमर्णः उत्तमर्णे प्राप्तायां प्राप्ताव
चनम् स्पृहेरीप्सितः परत्वादिति सेतुपरमपरेणस्पृहणीयपुष्पेभ्यः स्पृहणीयगुणेभ्यो महात्मभिरित्यादि मि[illegible] पदानुशेष
त्वविवक्षा तदा षष्ठी तेन कुमार्या इव कान्तस्य त्रपान्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धं एतच्च सर्वं हरदत्तादि ग्रन्थेषु वाक्यपदीय
हेत्वाराजगं त्र्ययोस्तु स्पृहयति योगे कर्मसं[illegible]ज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिके यं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं तन्मते स्पृहणीयमि
त्यत्र दानीय इति वत्संप्रदाने कृत्यः कुमार्या इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्तायः स्पृहयन्तीति व्याख्येयम् क्रुधद्रुह
क्रुधकोपे द्रुहद्रोहे ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् असूयति कण्ड्वादियगन्तः एवमर्था एवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः तत्र क्रो[illegible]धोऽमर्षः द्रोहोऽप
कारः ईर्ष्या असहनं असूया तु गुणेषु दोषारोपः क्रुधद्रुहोर कर्मकत्वात् तद्योगे षष्ठी प्राप्ता अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद्द्वितीया प्राप्ता
राध्यौ देवोः कारकमिति कर्मकारकमिति तु प्राचां प्रमादः एकसंज्ञाधिकारात् ननु प्राप्यमिकं प्राप्तिमात्राभिप्रायेण क
र्मत्वव्यपदेशः कृष्णसंबंधि प्रभुत्वं पश्यतीत्यर्थः नुप्रमेन षष्ठ्याएव प्राप्तिः अनुप्रतिगृणश्च इति श्रोतस्यानुक
रणं षष्ठी होत्रे इति कर्मणोऽप्राप्त परिक्रयणे करणे षष्ठी नाम्नि ते कस्वी कारः कारणं तस्य समीपे परिक्रयणं आचष्टेत च
यत्कालो न ततो न्यून त्वादित्याचष्टे नियतेति भत्यावेतनादिना तादर्थ्य इति तस्मै कार्याय इदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यं षष
ष्ठ्या उपकारकत्वमात्रः संबंधो मि धीयते धृतद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् उपकारकत्वं चाने